

مطالعات فقه و حقوق اسلامی

سال ۱۳ - شماره ۲۵ - پاییز و زمستان ۱۴۰۰

صفحات ۱۲۹ - ۱۵۲ (مقاله پژوهشی)

بررسی فقهی دادرسی الکترونیک و آسیب شناسی آن

محمد بهرامی خوشکار* / عباس عسگری**

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۶

چکیده

امروزه با توجه به رشد سریع فناوری و مزایای استفاده از آن، اکثر جوامع پیشرفته به استفاده از دادرسی الکترونیک در نظام قضائی خود رو آورده اند؛ کشور ما نیز از این امر مستثنی نبوده و خصوصاً پس از شیوع ویروس کرونا جهت حفظ سلامت و سایر حقوق اصحاب دعوا، پرننگ تراز سابق به دادرسی الکترونیک روی آورده است. هرچند مزایای استفاده از این نوع دادرسی از جمله تسریع در فرایند رسیدگی، سلامتی اصحاب دعوا، تسهیل جریان رسیدگی و جلوگیری از اطاله دادرسی و ... می باشد اما با توجه به این که امری مستحدث بوده و در گذشته سابقه نداشته است لذا از نظر فقهی با چالش هایی مواجه می باشد؛ چراکه دادرسی اسلامی در نظام قضائی ما احکام خاص خود را دارد و در عصر تشریع اینگونه دادرسی مرسوم نبوده است. برخی از فقها شهادت از راه دور و حتی شهادت کتبی، اعم از الکترونیکی و غیر آن را نپذیرفته اند؛ برخی دیگر، به لزوم اقرار نزد قاضی فتوا داده اند. با توجه به این که امارات قضائی نیز در رسیدگی های محاکم نقش بسزایی دارد و در دادرسی الکترونیک بسیار کم رنگ می باشد لذا این امور در دادرسی الکترونیک از نظر فقهی با چالش های جدی مواجه می باشند. با توجه به تمایل نسبتاً زیادی که در کشورمان برای استفاده از دادرسی الکترونیک وجود دارد در این مقاله به بررسی چالش های فقهی حقوقی پیش روی این نوع

---

* استاد فقه و حقوق اسلامی مدرسه عالی و دانشگاه شهید مطهری (ره)، تهران، ایران

** دانشجوی دکتری فقه و حقوق خصوصی مدرسه عالی و دانشگاه شهید مطهری (ره)، تهران، ایران (نویسنده

از دادرسی در نظام قضائی پرداخته و با آسیب شناسی این نهاد و شناسایی چالش های پیش روی آن، به ارائه راهکار هایی مبتنی بر نظامات فقهی می پردازیم.

کلیدواژه: دادرسی الکترونیک، شهادت کتبی، حضور فیزیکی، اقرار الکترونیکی.

مقدمه

امروزه با توجه به نیاز روز افزون جوامع به استفاده از ابزار و وسایل و تجهیزات الکترونیک به جهت تسهیل و تسریع در فرایند دادرسی خصوصاً در شرایط غیر عادی و اضطراری مانند شرایط کنونی اکثر جوامع درگیر با بیماری مسری و واگیردار کووید ۱۹ (کرونا ویروس)، بسیاری از کشورهای پیشرفته به استفاده از دادرسی الکترونیک در محاکم دادگستری روی آورده اند قانونگذار ایرانی نیست از این امر مستثنی نبوده و در ماده ۶۴۹ قانون آیین دادرسی کیفری؛ این شیوه نوین دادرسی را پیش بینی نموده است. از آنجایی که دادرسی الکترونیکی از شیوه های نوین دادرسی محسوب می شود؛ چرا که در این نوع از دادرسی اصحاب دعوا بر خلاف روش دادرسی سنتی دیگر حضور فیزیکی در محکمه نداشته و جلسه دادرسی آنها به صورت آنلاین و برخط برگزار می می گردد. از آنجایی که دادرسی الکترونیک از امور مستحدثه محسوب می شود و در زمان صدور روایات مربوط به قضاء و دادرسی سابقه نداشته است و همچنین به دلیل تفاوت هایی که این قسم از دادرسی با شیوه سنتی دادرسی دارد از نظر فقهی با چالش هایی مواجه می باشد که لازم است با توجه به اصول و مبانی فقهی راهکارهایی برای برونرفت و توجیه آنها ارائه گردد یکی از مسائلی که لازم است در این زمینه مورد مذاقه قرار گیرد این است که ببینیم آیا می توان حضور آنلاین و برخط اصحاب دعوی را جایگزین حضور فیزیکی آنان قلمداد نمود؟ موانع پیش روی دادرسی الکترونیک از نظر فقهی کدامند؟ کارکرد حضور فیزیکی اصحاب دعوا در محکمه در دادرسی اسلامی به چه نحو است؟ کارکردی صرفاً طریقی است؛ و یا در مشروعیت دادن به حکم دادگاه موضوعیت دارد؟

با توجه به لزوم اقامه شهادت شهود در دادگاه نزد برخی از فقهای امامیه، آیا حضور آنلاین و برخط آنها در دادرسی الکترونیک از این امر کفایت می نماید؟ شهادت کتبی آنها چگونه؟

وضعیت اقرار اصحاب دعوا با توجه به شرطیت اقرار نزد حاکم؛ در این قسمت از دادرسی چگونه است؟

پاسخ سوالات فوق منجر به ارائه راهکارهایی برای برونرفت دادرسی الکترونیک از چالش های فقهی می باشد که سعی شده است در این مقاله به آنها پرداخته شود؛ لذا در ابتدا مفهوم دادرسی الکترونیک را مورد واکاوی قرار می دهیم و در بخش سوم عدم مواجهه فیزیکی اصحاب دعوی در دادرسی الکترونیک را مورد مذاقه قرار داده و در بخش چهارم چالش های شهادت شهود در دادرسی الکترونیک را بررسی نموده و در بخش پنجم راهکار هایی برای برون رفت از مشکلات اقرار در اینگونه از دادرسی می پردازیم و همچنین در بخش ششم به آسیب شناسی سوگند قضایی در این شیوه از دادرسی پرداخته و در بخش آخر نیز کم رنگ شدن نقش امارات قضایی در دادرسی الکترونیک را بررسی می نماییم.

۲. مفهوم دادرسی الکترونیک

دادرسی الکترونیک از ترکیب دو واژه «دادرسی» و «الکترونیک» تشکیل شده است که جزء اول آن به دو قسمت کیفی و مدنی تقسیم می شود و به دلیل بداهت معانی، نیاز به بازخوانی معانی لغوی اجزای آن نمی باشد.

در کتب لغت واژه «دادرسی» را به معنای رسیدگی به دادخواهی دادخواه، محاکمه و به دادمظلوم رسیدن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵۴۳/۸؛ معین، ۱۳۸۶: ۴۲۲) همچنین واژه «الکترونیک» را بخشی از علم فیزیک دانسته که به مطالعه پدیده ها و

دستگاه های الکترونی مانند کامپیوتر و غیره و نیز طراحی ، ساخت و کنترل و کاربرد وسایل مربوط می پردازد (همان: ۲۱۹).

منظور از دادرسی الکترونیک بهره برداری از ابزارها و روش های الکترونیکی ارتباطی و اطلاعاتی برای طرح دعوا در دادگاه و انجام فرایند دادرسی از تسلیم دادخواست و شکوائیه و ابلاغ اوراق قضایی تا رسیدگی به دلایل دعوا، صدور رأی و اجرای آن است (زرکلام، ۱۳۹۱: ۱۳۱) بنابراین باید گفت دادرسی الکترونیکی انجام اقداماتی مدرن برخلاف روش سنتی و معمول دادرسی را در پی دارد و هرگز به معنی تغییر در ماهیت رسیدگی نمی باشد بلکه تغییر در شکل رسیدگی است و در این نوع از دادرسی اصل ، حضور غیر فیزیکی و مجازی افراد در جریان رسیدگی و محاکم است. (حسین زاده علیایی و احمدی، ۱۳۹۷: ۱۱۸) گاهی اوقات مفهوم دادرسی الکترونیک را در مفهوم عام تری از آنچه ذکر شد استفاده می نمایند؛ مثلاً تأسیس کتابخانه های حقوقی مجازی که به انتشار مقالات و خلاصه آراء می پردازند و به نوعی در نظام حقوقی کامن لا که مبتنی بر رویه قضایی می باشد به امکان دادرسی بهتر قضات در پرونده ها کمک می کند که خود نوعی مرتبط با مفهوم دادرسی الکترونیک می باشد، البته بهتر است عنوان اخیر را بهبود دهنده و ارتقاء دهنده مفهوم دادرسی الکترونیک بدانیم نه جزئی از آن (مهرافشان، ۱۳۹۰: ۶۱) هرچند آنچه امروزه از آن به نام دادرسی الکترونیکی یاد می شود تمامی مقاطع و مراحل دادرسی اعم از مقدمات دادرسی به معنای اخص و جلسات رسیدگی و همچنین تشریفات پس از دادرسی را پوشش می دهد اما در این مقاله صرفاً به بررسی چالش های فقهی حقوقی پیش رو در مهمترین بخش از دادرسی که همان فرایند جلسات رسیدگی دادگاه می باشد می پردازیم.

۳. عدم مواجهه فیزیکی اصحاب دعوی در دادرسی الکترونیک

هرچند در دادرسی الکترونیکی اصحاب دعوا در جلسات رسیدگی به صورت فیزیکی حضور ندارند اما حضور آنها بصورت مجازی و به صورت آنلاین و برخط می باشد؛ لذا باید توجه داشت نقطه مقابل دادرسی الکترونیک، دادرسی غیابی نمی باشد، چرا که خصمین در آن به صورت مجازی حضور دارند؛ البته در دادرسی الکترونیک نیز ممکن است رأی در حق احد طرفین دعوا به صورت غیابی صادر شود. در صورتی که ثابت شود در نظر شارع مقدس مواجهه فیزیکی اصحاب دعوا نزد حاکم ضرورت دارد ضروری است تا دادرسی الکترونیک منحصر در مواقع ضرورت شود، هر چند لسان روایات باب قضا^۱ از حیث حضور فیزیکی اصحاب نزد حاکم مطلق اند اما نمی توان به اطلاق آنها برای مشروعیت دادرسی الکترونیک تمسک نمود؛ چراکه یکی از شروط تمسک به اطلاق کلام این است که امکان تقیید در کلام وجود داشته باشد و این امر در مانحن فیه منتفی است (مظفر، ۱۳۷۰: ۱۶۹/۱).

در این زمینه باید بگوییم در عصر حضرات معصومین علیهم السلام و زمان صدور روایات امکان تقیید دادرسی به حضور فیزیکی طرفین دعوا منتفی بوده است؛ چراکه اصلاً چنین فرضی برای دادرسی متصور نبوده و دادرسی تنها با حضور فیزیکی اصحاب دعوا و حاکم در مجلس قضا مرسوم و رایج بوده است؛ علاوه بر این قدر متیقن در مقام تخاطب در روایات باب قضا همین نوع از دادرسی می باشد و این امر خود بنا بر نظر برخی از اصولیان، مانع از تمسک به اصالت الاطلاق در روایات باب قضا می باشد (آخوند خراسانی، بی تا: ۲۴۷/۱) لذا از آن جایی که مقدمات حکمت در مانحن فیه تمام نمی باشد امکان اطلاق گیری از ادله لفظی وجود ندارد و نمی توان برای دادرسی الکترونیک به اطلاق روایات باب قضا تمسک نمود.

---

۱. «برای مطالعه در خصوص روایاتی که بیانگر وظایف قاضی در دادرسی اسلامی می باشد ر.ک: حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، جلد ۲۷، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.

تا آن جایی که تتبع نمودیم می توان گفت از آن رو که هیچ سخنی از دادرسی الکترونیک و مجازی در خلال روایات باب قضا به میان نیامده است اکثر فقهای امامیه به شرطیت مواجهه حضوری اصحاب دعوا و حاکم نپرداخته اند؛ چراکه ممکن است آن را امری بدیهی دانسته باشند؛ اما در این میان برخی از فقهای امامیه از جمله مرحوم کاشف الغطاء به آن اشاره نموده اند. بنا بر دیدگاه ایشان نباید برای مواجهه و حضور فیزیکی خصمین در محکمه اعتبار ذاتی قائل شد ایشان در این زمینه می فرمایند حضور و مواجهه خصمین نزد قاضی از اعتبار های حکم حاکم است، نه این که اعتبار ذاتی داشته باشد و در قضاوت شرط نمی باشد. (کاشف الغطاء، بی تا: ۴/ ۲۹۶). برخی دیگر از فقها معتقدند این که گفته می شود برخی از ادله اثبات در دادرسی از جمله اقامه بینه مشروط به حضور نزد حاکم است به این جهت بوده که غالباً عدالت بینه و سایر جهات شهادت، در صورت حضور نزد حاکم محرز می گردد؛ لذا در صورتی که جمیع جهات شهادت برای قاضی محرز باشد ضرورتی برای اقامه آن نزد حاکم وجود ندارد (سبزواری، ۱۴۱۳: ۷۱/۲۷).

در فقه امامیه، تفکیک مراجع قضائی در دادرسی اسلامی، نیز پیش بینی نشده است. از اینرو می توان گفت فقه امامیه، علاوه بر طریقت حضور اصحاب دعوا با طریقت در «مراجع دادرسی» نیز مواجه است؛ به طوری که فقدان مرجع دادرسی مشخص، هیچ خللی بر فرآیند دادرسی و مراحل آن ایجاد نمی کند. در دادرسی اسلامی مکان ویژه ای برای رسیدگی تعیین یا سفارش نشده است (سرخسی، ۱۶، ۸۲). قاضی حتی می تواند از خانه خود به عنوان محکمه بهره گیرد. هر چند برخی از فقهای امامیه قضاوت کردن در مسجد را مکروه دانسته اند اما در مقابل برخی دیگر از فقها، قائل به عدم کراهت قضاوت در مسجد شده اند (انصاری، ۱۴۱۵: ۸۶/۱) شاید انتخاب مسجد برای برپایی جلسات دادرسی، یکی از آن جهت بوده که مردم بومی و بیگانه راحت تر می توانسته اند برای دادرسی به آنجا روند و از طرفی، مسجد از دید گوناگون تهمت ها

و بدگمانی‌ها، نسبت به مکان‌های دیگر، دور و برکنار است. با توجه به آنچه گفته شد بنظر می‌رسد آنچه در دادرسی اسلامی موضوعیت دارد، اقامه قسط و اجرای عدالت میان مردم و همچنین احقاق حقوق مسلمین می‌باشد (حدید: ۲۵) و شیوه برگزاری جلسات دادگاه برای رسیدن به این مقاصد مهم صرفاً دارای کارکردی طریقیست. در شرایط اضطراری همچون دوران شیوع بیماری‌های مسری و واگیر دار همچون ویروس منحوس کرونا که امکان استفاده از دادرسی حضوری فراهم نمی‌باشد و احتمال بالایی مبنی بر مخاطرات جانی برای هر یک از اصحاب دعوا، قاضی و سایرین از جمله شهود و... وجود دارد؛ تعطیلی و یا اطاله بیش از حد معمول رسیدگی به دعوا موجب اختلال نظام معیشتی و جامعه می‌گردد؛ و به حکم اضطرار باید علاوه بر امور حسبی؛ حتی در امور ترافعی نیز دادرسی الکترونیک جایگزین فرایند دادرسی معمول گردد.

باتوجه به ماده ۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی که بیان می‌دارد: «اصحاب دعوا می‌توانند در جلسه دادرسی حضور یافته یا لایحه ارسال نمایند.» به نظر می‌رسد قانونگذار ایرانی نیز در مواردی برای حضور فیزیکی اصحاب دعوا در محکمه کارکردی طریقی در نظر داشته است؛ چراکه مطابق ماده مذکور اصحاب دعوا حتی در صورت نداشتن وکیل مخیر به حضور یا ارسال لایحه کتبی به دادگاه شده‌اند. با استفاده از ماده ۳۰۳ قانون آیین دادرسی مدنی در صورتی که اصحاب دعوا به صورت کتبی با ارسال لایحه از خود دفاع نموده باشند رای دادگاه در حق آنها حضوری محسوب می‌شود. با استفاده از مواد مذکور می‌توان گفت حضور فیزیکی اصحاب دعوا در دعاوی مدنی علاوه بر فقه امامیه، در قوانین موضوعه نیز موضوعیت ندارد و از اینرو می‌توان حضور آنلاین و برخط اصحاب دعوا را یکی دیگر از اقسام حضور در دادگاه دانست.

۴- شهادت شهود در دادرسی الکترونیک

به موجب ماده ۶۵۹ ق.آ.د.ک به کارگیری سامانه‌های ویدئو کنفرانس و سایر سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی به منظور تحقیق از اصحاب دعوی، اخذ شهادت از شهود یا نظرات کارشناسی در صورتی مجاز است که احراز هویت، اعتبار اظهارات فرد موردنظر و ثبت مطمئن سوابق صورت پذیرد. همچنین به موجب تبصره ۱ ماده ۶۵۵ همین قانون، در کلیه مراحل تحقیق و رسیدگی حقوقی و کیفری و ارائه خدمات الکترونیک قضائی، نمی‌توان صرفاً به لحاظ شکل یا نحوه تبادل اطلاعات الکترونیکی از اعتبار بخشیدن به محتوا و آثار قانونی آن خودداری نمود (مواد ۶۴۹ تا ۶۹۹ قانون آیین دادرسی کیفری راجع به آیین دادرسی الکترونیکی می باشد)؛ البته توجه به این نکته ضروری است که با توجه به تبصره ۲ ماده ۲۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری چنین شهاداتی در صورتی معتبر می باشند که دلیل پرونده منحصر به شهادت شهود و مطلعان نباشد.

این درحالی است که برخی از فقهای معاصر شهادت الکترونیکی و غیر حضوری را نپذیرفته اند. در استفتائی که حضرت آیت الله مکارم شیرازی چنین آمده است:

پرسش: «نظر معظم له در خصوص ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی در باب شهادت شهود به صورت الکترونیکی؛ صوتی و تصویری از مکانی غیر از محل دادگاه و نزد قاضی چه می باشد. این موضوع در شهادت به معنای عام کلمه و شهادت به معنای خاص کلمه (شهادت شرعی) چگونه تفسیر می کنند؟ آیا ایشان این ماده را مطابق شریعت می دادند؟»

پاسخ: «شهادت باید حضوری باشد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۹).

نکته ای حائز اهمیت در این زمینه اینست که فتوای مزبور در پاسخ به سوالی است که در آن، زمان اداء شهادت مقید به مواقع اضطراری همچون شیوع بیماری های مسری از قبیل ویروس کرونا نشده است.

در مقابل، برخی دیگر از فقهای معاصر چنین شهاداتی را در صورتی که واجد سایر شرایط صحّت باشد صحیح می دانند؛ توجه به استفتاء ذیل که از مرحوم حضرت آیت الله سید محمود هاشمی شاهرودی^(ره) صورت گرفته راهگشاست:

«سؤال: شهادت مجازی که به طرق زیر مطرح می شود، از نظر شرعی (با فرض فراهم بودن سایر شرایط شهادت، مانند بلوغ و ...) چه حکمی دارد؟ الف. شهادت از طریق سیستم مدار بسته ب. شهادت از طریق ویدئو کنفرانس ج. شهادت از طریق نوار ویدئویی ضبط شده د. شهادت از طریق کنفرانس تلفنی.

جواب: حضور شاهد نزد قاضی، لازم نیست؛ بلکه کافی است شهود واجد شرایط شهادت باشند و برای قاضی شهادت ایشان محرز شود، از هر طریقی که میسر است (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۹).

بنظر می رسد آنچه در اعتبار شهادت الکترونیک موثر است وجود این نکته است که بررسی گردد، آیا ضرورتی بر ادای شهادت در محل دادگاه وجود دارد یا خیر؟ همچنین آیا می توان حضور مجازی شاهد را در محکمه کافی دانست؟

آن چه از ظاهر اقوال فقهای امامیه در مباحث مربوط به قضا به دست می آید این است که چنان چه مدعی دلیل اثباتی دعوای خود را شاهد معرفی نماید، باید وی را در محکمه حاضر نماید و اینگونه عبارات حاکی از آن است که شهادت شهود لزوماً باید در دادگاه صورت پذیرد (مغنیه، ۱۴۲۵: ۱۳۷/۵).

مطابق دیدگاه برخی از فقها در صورتی که شهادت شهود سایر شرایط حجیت شهادت را داشته باشد هرچند نزد قاضی اداء نشود دارای حجیت است (سبزواری، ۱۴۱۳: ۷۱/۲۷)؛ در مقابل این دیدگاه برخی دیگر از فقهای امامیه معتقدند در صورتی که شهادت شهود در خارج از مجلس محکمه اداء شود اعتباری در حکم حاکم ندارد (کاشف الغطاء، بی تا: ۳۰۵/۴) با استفاده از مواد ۲۳۲ تا ۲۴۷ قانون آیین دادرسی مدنی به دست می آید که هرچند قانونگذار ایرانی نظر به حضور شهود در دادگاه دارد اما

در موارد تعدّر شاهد در دادگاه و همچنین در مواردی که دادگاه مقتضی بداند، می تواند گواهی گواه را در منزل یا محل کار او یا در محل دعوا توسط یکی از قضات استماع کند. برخی اساتید معتقدند به وجود آمدن قناعت وجدان، علت شرط استماع شهادت توسط قاضی می باشد؛ لذا اگر این علت به هرنحوی تأمین گردد استماع شهادت از سوی قاضی در دادرسی اسلامی موضوعیت نخواهد داشت (زراعت، ۱۳۸۸: ۳۶۴).

از آنجایی که در دادرسی الکترونیک افراد دخیل در دادرسی، در جلسه دادگاه حضور مجازی دارند، شهادت آنان را نیز می توان شهادت در محکمه محسوب نمود؛ البته شاید بتوان گفت حتی اگر قائل به حجیت شرعی شهادت الکترونیکی نباشیم در صورتیکه باشهادت الکترونیکی برای قاضی اطمینان و علم شخصی حاصل شود دادگاه می تواند بر مبنای آن از جهت حجیت علم قاضی رأی را صادر نماید.

۴-۱- اعتبار یا عدم اعتبار شهادت کتبی بر دادرسی الکترونیکی

حتی اگر شهادت شهود را در فضای مجازی و از طریق ویدئو کنفرانس و برخط معتبر ندانیم در صورتی که شهادت شهود را به صورت کتبی بپذیریم مشکلی برای شهادت شهود در دادرسی الکترونیکی وجود نخواهد داشت؛ بلکه شهود شهادت خود را علاوه بر ادای آن به صورت آنلاین، به صورت مکتوب نیز برای دادگاه ارسال می نمایند؛ بر اساس ماده ۱۲۸۵ قانون مدنی شهادت نامه یا شهادت کتبی اعتبار دارد. بر اساس این ماده: «شهادت نامه سند محسوب نمی شود و فقط اعتبار شهادت را خواهد داشت». با وجود این موارد، از یک سو به موجب بند ۶ ماده ۵۱ قانون آیین دادرسی مدنی که مقرر می دارد: «اگر دلیل، گواهی گواه باشد، خواهان باید اسامی و مشخصات و محل اقامت آنان را به طور صریح معین کند.» و از سوی دیگر، موادی از قانون آیین دادرسی مدنی همچون ۲۳۲، ۲۳۵، ۲۳۶ و ... به صراحت حضور گواه یا شاهد در دادگاه را پیش بینی کرده است. بر این اساس باید پذیرفت که در قوانین

موضوعه اعتبار شهادت یا گواهی مستلزم حضور شاهد یا گواه در دادگاه و جلسه رسیدگی است و شهادت نامه کتبی نمی تواند جایگزین آن شود (حیاتی، ۱۳۹۲: ۴۰۸). علاوه بر این، حضور گواه یا شاهد در دادگاه و ادای شهادت نزد دادرس، شیوه ارائه مطالب و حالات رفتاری شاهد حین ارائه شهادت و به ویژه پرسش و پاسخ هایی که در جلسه دادرسی نسبت به موضوع مورد شهادت مطرح می شود، همگی از جمله مسائلی هستند که در ارزش و اعتبار گواهی یا شهادت تأثیر گذار هستند ولی امکان بررسی آنها از طریق شهادت نامه کتبی وجود ندارد. هرچند شهادت کتبی تنها در قانون مدنی پذیرفته شده است اما برخی از مراجع عظام تقلید در پاسخ به استفتائی شهادت کتبی را معتبر ندانسته اند:

«پرسش: آیا شهادت شهود به صورت کتبی برای دادگاه مکفی می باشد؟»

پاسخ: شهادت کتبی کفایت نمی کند» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۹).

در مقابل، برخی معتقدند در ادله عقلی و نقلی هیچ تفاوتی میان شهادت لفظی با شهادت کتبی از نظر حکم وجود ندارد و عقلاء هیچ تفاوتی برای این دو قسم از شهادت قائل نمی شوند. علاوه بر این، همانگونه که در شهادت لفظی صدق عنوان شهادت وجود دارد در شهادت کتبی نیز اینچنین است (صدر، بی تا: ۳۳۱/۱).

۴-۲- شهادت بدون حضور دیگر گواهان

بر اساس ماده ۲۳۵ قانون آیین دادرسی مدنی: «دادگاه، گواهی هر گواه را بدون حضور گواه هایی که گواهی نداده اند استماع می کند و بعد از ادای گواهی می تواند از گواه ها مجتمعاً تحقیق نماید.» لذا به موجب این ماده، دادگاه موظف است تا شهادت شهود را بدون حضور شهودی که هنوز گواهی نداده اند، استماع کند. فلسفه منع حضور افرادی که هنوز گواهی نداده اند این است که اظهارات و گفته های افرادی که گواهی می دهند، به سایر گواهان تلقین نشود. افزون بر آن، گفته های انفرادی آنان در صورتی که جداگانه گواهی داده باشند و با یکدیگر منطبق باشند بهتر

دادرس را قانع خواهد کرد (حیاتی، ۱۳۹۲: ۴۱۵) مشکلی که بر سر راه دادرسی الکترونیک می باشد این است که چه تضمینی وجود دارد تا در اینگونه از دادرسی شهود از شهادت یکدیگر مطلع نشوند و تبانی بر کذب نمایند و آیا اساساً مطابق فقه امامیه وجود چنین تضمینی ضرورت دارد؟ علاوه بر این ممکن است مواجهه رو در رو و مستقیم شهود و طرفین دعوا و جو حاکم در جلسه دادگاه از شهادت کذب شهود جلوگیری نماید و این امر در دادرسی الکترونیک منتفی است.

مشهور فقهای امامیه، تفریق میان شهود را در محکمه ضروری ندانسته اند و برخی صرفاً آن را در اثبات جرایم جدی که مبنی بر ستر و پوشیدگی است مستحب دانسته اند (شیخ انصاری، ۱۴۱۵: ۸۹/۱). برخی دیگر نیز در صورت ثبوت ربه و تردید آن را مستحب دانسته اند (تبریزی، بی تا: ۱۰۵/۱). از آنجایی که در فقه امامیه تفریق میان شهود ضرورتی ندارد لذا عدم تفریق آن ها در دادرسی الکترونیک لطمه ای به اعتبار شهادت آنان وارد نخواهد ساخت و اساساً تفریق میان شهود تضمینی جهت عدم تبانی آنها بر کذب تلقی نمی شود؛ از اینرو صرف احتمال ارتباط و تبانی شهود، دادرسی الکترونیک را با چالشی جدی از نظر فقه اسلامی مواجه نخواهد کرد.

۵- اقرار در دادرسی الکترونیک

در دادرسی به شیوه مرسوم اقرار بر طرفین دعوا ممکن است داخل دادگاه یا خارج از آن صورت پذیرد؛ به موجب ماده ۲۰۳ ق.آ.د.م: «اگر اقرار در دادخواست یا حین مذاکره در دادگاه یا در یکی از لوایحی که به دادگاه تقدیم شده است به عمل آید، اقرار در دادگاه محسوب می شود؛ در غیر این صورت، اقرار در خارج از دادگاه تلقی می شود.»

تفاوتی که میان اقرار در دادگاه و اقرار خارج از آن وجود دارد اینست که اقرار در دادگاه مستقیماً دلیل حکم قرار می گیرد، در حالی که اقرار خارج از دادگاه باتوسل به

سایر ادله باید به اثبات برسد؛ و در صورتی که به اثبات برسد ارزش آن با اقرار در دادگاه یکی است. نکته ای که در خصوص طریق اثبات این اقرار باید متذکر شد این است که اقرار خارج از دادگاه به هر دلیلی که بخواهد اثبات شود ایرادات مربوط به آن دلیل نیز قابل طرح است. برای مثال، اگر اقرار خارج از دادگاه شفاهی باشد با شهادت شهود قابل اثبات است؛ لیکن ارزش شهادت و اعتبار آن با قاضی است و در صورتی که اعتبار شهادت برای قاضی محرز شود این اقرار واجد همه شرایط خواهد بود. اگر اقرار خارج از دادگاه کتبی باشد و بخواهد از طریق اسناد اثبات گردد، همه ایرادات مربوط به اسناد از قبیل اعتراض در قالب انکار و تردید و یا ادعای جعل نسبت به آن سند قابل طرح است (کریمی، ۱۳۹۶: ۶/۶).

مطابق ماده ۱۲۷۹ قانون مدنی: «اقرار شفاهی واقع در خارج از محکمه را در صورتی می توان به شهادت شهود اثبات کرد که اصل دعوی به شهادت شهود قابل اثبات باشد و یا ادله و قرائنی بر وقوع اقرار موجود باشد.» بر اساس این ماده حتی اگر اقرار در دادرسی الکترونیک را اقرار در محکمه محسوب نمایم می توان حداقل آن را قرینه ای بر اثبات وقوع اقرار در خارج از محکمه تلقی نمود.

فایده تقسیم اقرار به لحاظ محل وقوع آن تنها محدود به اثبات اقرار شفاهی نمی باشد؛ چراکه اقرار خارج از دادگاه ممکن است در حالت مستی و جنون ادواری یا در اثر اکراه مادی یا معنوی (تهدید) باشد و اختلاف در خصوص هر یک از این دعاوی، نیازمند اثبات و آوردن دلیل است و از اعتبار قاطع آن می کاهد (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۴۳/۱).

از نظر فقه اسلامی اقرار چه در دادگاه و در حضور قاضی صورت گیرد و چه در خارج از دادگاه معتبر است هر چند که بایستی وقوع قسم اخیر آن برای قاضی به اثبات برسد. برخی از فقها با تمسک به قید «عند الامام» که در برخی از روایات اقرار آمده است، بر این باورند که در حقوق الهی، متهم باید در دادگاه اقرار کند و در اینگونه

موارد، اقرار نزد غیر قاضی و در خاج از دادگاه معتبر نمی باشد هرچند که وقوع اقرار به اثبات برسد.

در مقام اشکال به این استدلال می توان گفت اولاً، در این مقام به مفهوم لقب استدلال شده که معتبر نمی باشد، ثانياً: ادله اعتبار اقرار از جمله بنای عقلا، اقرار را به طور مطلق حجّت می داند. لذا تعبیر «عند الامام» روایات مربوطه به این جهت نیست که اقرار نزد قاضی خصوصیتی دارد بلکه از آن جهت است که در زمان صدور روایت غالباً اقرار در نزد امام و قاضی واقع شده است.

احتمال آن که حضور حاکم و استماع مستقیم وی در حجیت و اعتبار اقرار دخالت داشته باشد امری منطقی و عقلایی است و لذا در فرض فقدان این امر اصل بر براهت متهّم است (محقق داماد، ۱۳۹۰: ۵/۱۴۰).

سؤالی که وجود دارد این است که بینیم آیا اقرار آنلاین و برخط در دادرسی الکترونیک اقرار در دادگاه محسوب می شود یا اقرار خارج از دادگاه؟

در پاسخ باید بگوییم در صورتی که قائل به توسعه در معنای دادگاه باشیم اقرار در دادرسی الکترونیک اگر از طریق برخط و ویدئو کنفرانس باشد می تواند اقرار در دادگاه محسوب شود، اما اگر به نحو مضبوط در پیام رسان ها و فایل ویدئویی یا صوتی باشد نه تنها نمی توان آن را اقرار در دادگاه محسوب نمود بلکه اساساً در برخی موارد، نمی توان آن را اقرار ولو خارج از دادگاه محسوب کرد؛ چراکه اقرار از ادله قطعیه می باشد و نمی توان آن را با ادله ظنّیه اثبات نمود، هرچند ممکن است چنین مواردی را به عنوان اماره قضایی محسوب نمود (کریمی، ۱۳۹۶: ۱/۶۰) البته شایان ذکر است مطابق ماده ۱۲۶۲ قانون مدنی که مقرر می دارد: «اقرار کننده باید بالغ و عاقل و قاصد و مختار باشد؛ بنابراین اقرار صغیر و مجنون در حال دیوانگی و غیر قاصد و مکره مؤثر نیست» یکی از شرایط صحّت اقرار این است که اقرار کننده مکره نباشد لذا در صورتی که مکره باشد اقرار وی باطل است.

نکته ای که در این زمینه در دادرسی الکترونیک وجود دارد این است که ممکن است شخصی که به صورت آنلاین و برخط، اقرار به امری می نماید از سوی عواملی در خارج از محیط حقیقی دادگاه تحت اکراه باشد و این امر موجب بطلان اقرار وی باشد؛ راهکار این چالش این است که در موارد اقرار قاطع دعوا، شخص مقرر در محیط های مخصوصی در داگستری نزدیکترین محل به اقامتگاه اقرارکننده که از جانب دادگاه مشخص می شود در دادرسی الکترونیک حاضر شود. علاوه بر این به استناد ماده ۱۲۸۰ قانون مدنی که اقرار کتبی را در حکم اقرار شفاهی دانسته است، می توان همانند آنچه در شهادت کتبی گفته شد برای برونرفت از چالش مزبور در دادرسی الکترونیک از اقرار کتبی نیز بهره گرفت. در واقع تفاوت اقرار کتبی و شفاهی در شیوه انجام و اثبات آن است و این دونوع اقرار از حیث آثار تفاوتی میان این دو وجود ندارد. در صورتی که اقرار در سند رسمی به عمل آمده باشد، سند مزبور می تواند مورد ادعای جعل قرار بگیرد، اما هرگاه در سند عادی بعمل آمده باشد، سند می تواند مورد انکار، تردید یا جعل قرار بگیرد. این در حالی است که برخی از فقهای امامیه وجود لفظ را از ارکان اقرار دانسته اند و اقرار را با کلمه «لفظ» معنا کرده اند و یا مبحثی را تحت عنوان صیغه اقرار آورده اند (محقق حلّی، ۱۴۰۸: ۱۱۰/۳). هرچند مرحوم صاحب جواهر نیز به طور صریح، اقرار را از مقوله لفظ برشمرده است (نجفی، ۱۳۶۲: ۵/۳۵) اما در مقابل این دیدگاه، مقدس اردبیلی لفظ را از ارکان اقرار نمی داند و معتقد است لفظ، بجز اخبار از معنا و مدلول آن در ذهن چیز دیگری نیست؛ به نظر ایشان اطلاق اقرار به الفاظ آن به اعتبار تسمیه دال به اسم مدلول آن می باشد (اردبیلی، بی تا: ۴۰۵/۹) با کمی تأمل می توان این قول را قول اقوی دانست، چراکه در حقیقت لفظ، اخبار از معنی و مدلول آن در ذهن می باشد و از این حیث، تفاوتی با امور انشایی ندارد و به همین علت است که اقرار را اخبار دانسته اند و الاً اگر لفظ و عبارت اقرار محسوب می شد، بایستی آن را انشاء می شمردند، زیرا لفظ را ذهن انشاء و اعلام

می‌کند. آن چه موجب تفاوت اقرار از انشاء می‌شود، مدلول اخبار و کیفیت اراده و دلالت است، نه انشای لفظ.

۶- سوگند در دادرسی الکترونیکی

بر اساس ماده ۲۷۱ قانون آیین دادرسی مدنی در کلیه دعاوی مالی و سایر حقوق الناس از قبیل نکاح، طلاق، رجوع در طلاق، نسب، وکالت و وصیت که فاقد دلائل و مدارک معتبر دیگر باشد سوگند شرعی می‌تواند ملاک و مستند صدور حکم دادگاه قرار گیرد. بر طبق اصل کلی، محل رسیدگی به تمامی ادله، دادگاه است (همان)؛ ماده ۲۰۰ ق.آ.د.م مقرر می‌دارد: «رسیدگی به دلایلی که صحّت آن بین طرفین مورد اختلاف و مؤثر در تصمیم نهایی باشد در جلسه دادرسی به عمل می‌آید مگر در مواردی که قانون طریق دیگری معین کرده باشد.» بنا بر این اصل بر این است که محلّ اتیان سوگند در دادگاه باشد و قانونگذار در ماده ۲۸۸ ق.آ.د.م نیز تصریح بر این امر نموده که اتیان سوگند باید در جلسه دادگاه رسیدگی کننده به دعوا انجام شود اما در ادامه همین ماده موردی را استثنا مینماید و آن در جایی است که اداء کننده سوگند به واسطه عذر موجه نتواند در دادگاه حضور یابد، در این صورت دادگاه، حسب اقتضای مورد، وقت دیگری برای سوگند معین می‌نماید یا دادرس دادگاه نزد او حاضر می‌شود یا به قاضی دیگر نیابت می‌دهد تا او را سوگند داده و صورت مجلس را برای دادگاه ارسال کند و براساس آن رای صادر می‌نماید. علاوه بر این، بر اساس ماده ۲۸۱ ق.آ.د.م. در مواردی که سوگند نیاز به تغلیظ داشته باشد دادگاه میتواند مکان دیگری را مانند مسجد و یا ... برای اتیان سوگند معین نماید.

مطابق دیدگاه مشهور فقهای امامیه ضرورت دارد تا قاضی شخصی را که قسم متوجه اوست در مجلس حکم قسم دهد مگر در موارد عجز از حضور یا بیماری و ... (ابن ادریس، ۱۴۱۰: ۱۸۳/۲) برخی از فقها در این زمینه چنین گفته‌اند: «باید حتماً قسم

در مجلس قضاوت باشد و حاکم حق ندارد در قسم خوردن استنابه (طلب نیابت) نماید، مگر برای عذری مانند مرض یا حیض، در حالی که مجلس قضاوت در مسجد باشد - یا این که زن مخدره (پوشیده) است که حضور در مجلس قضاوت برایش نقص است یا غیر اینها، که در این صورت استنابه جایز است، بلکه ظاهر آن است که استنابه در مجلس قضاوت و در حضور حاکم جایز نیست» (خمینی، بی تا: ۴۰۷/۲). در مقابل، برخی دیگر از فقها معتقدند هر چند مشهور عدم جواز احلاف در غیر از مجلس حکم می باشد، لکن دلیلی برای این قول مشهور وجود ندارد و اظهر جواز احلاف در غیر از مجلس حکم می باشد. مطابق دیدگاه ایشان اطلاق روایات دال بر البینه علی المدعی والیمین علی من انکر برای جواز احلاف در غیر از مجلس قضا کفایت می نماید (خوئی، بی تا: ۸۷/۱).

با توجه به حجیت علم قاضی به نظر می رسد حتی در صورتی که قائل به عدم جواز احلاف در غیر از مجلس قضا شویم آنچه در دادرسی اسلامی موضوعیت دارد اتیان سوگند در محضر قاضی است، نه در محل ساختمان دادگاه؛ لذا حتی اگر محل حضور شخصی که سوگند متوجه اوست را در دادرسی الکترونیکی حقیقتاً دادگاه ندانیم اشکالی وجود نخواهد داشت، چرا که آن چه در اتیان سوگند موضوعیت دارد این است که در محضر قاضی باشد و در دادرسی الکترونیکی، در صورتی که از طریق ویدئو کنفرانس و برخط برگزار شود این امر صادق است و در غیر این صورت، سخن همان است که در اقرار گفته شد.

۷- از بین بردن نقش امارات قضایی با دادرسی الکترونیک

امارات قضایی همان اوضاع و احوالی است که به نظر قاضی دلیل بر امری شناخته می شود، یعنی قاضی از آن اوضاع و احوال نسبت به امر مجهول قطع و یقین پیدا می کند و نوعاً صحت اظهارات یکی از طرفین دعوی را برساند. اگر اوضاع و احوال

چنین وضعی را برای قاضی به وجود نیاورد، عنوان اماره قضایی پیدا نمی‌کند. بنابراین امارات قضایی را قانون تأسیس نکرده و به صلاحدید دادرس و قاضی گذاشته و دادرس از طریق برخی از نشانه‌ها تلاش می‌کند که با نتیجه‌گیری، نسبت به واقعیت امر مورد ادعا تصمیم‌گیری نماید.

مثلاً اگر طلبکاری بدون حيله یا اجبار سند دین را به مدیون برگرداند، این عمل او ممکن است در نظر قاضی دلیل بر براءت باشد. به امارات قضایی در اصطلاح فقهی ظاهر حال می‌گویند و ظاهر حال هم از ظنّ‌های خاص معتبر شرعی نیست. بلکه از ظنون غیر معتبر است و تا زمانی که ظاهر حال، یعنی قراین و اوضاع و احوال، موجب یقین و یا حداقل اطمینان قاضی نشود، قابل پیروی نیست (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷: ۷۸/۱). برخی از حقوقدانان (کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۱۵۰/۲) معتقدند مجموع قرائن و استنباطات ناشی از آن که در اصطلاح فقهی «ظاهر حال» نام دارد، در زمره دلایل است و اصل در برابر آن بی اعتبار است. برخی از فقیهان امامیه نیز در تعارض میان استصحاب و ظاهر، ظاهر را مقدم داشته‌اند (قمی، بی تا: ۳۲۴).

به موجب ماده ۱۳۲۴ قانونی مدنی هم اماراتی که به نظر قاضی واگذار شده عبارت از اوضاع و احوالی در خصوص مورد و در صورتی قابل استناد است که دعوا بر شهادت شهود قابل اثبات باشد یا ادله دیگر را تکمیل کند. البته این ماده در زمانی تصویب شده که استفاده از شهادت به عنوان دلیل محدودیت داشت و غالب دعاوی حقوقی با شهادت قابل اثبات نبوده و لذا امارات قضایی هم به موجب همین ماده قدرت اثباتی زیادی نداشت. اما امروز که آن محدودیت‌ها از شهادت برداشته شده و شرایط شاهد سنگین شده و تقریباً در همه دعاوی شهادت ارزش اثباتی دارد، در استفاده از امارات قضایی هم تحول پیدا شده و قاضی با اتکاء به امارات قضایی می‌تواند در بسیاری از موارد حکم صادر کند و نیازی به آن ندارد که دنبال دلیل دیگری باشد و اماره را مکمل آن دلیل سازد (مدنی، ۱۳۸۵: ۲۲۴/۱).

امروزه نقش پر رنگ امارات قضایی در دادرسی های مدنی و کیفری غیر قابل انکار است و چه بسا بتوان گفت بسیاری از امور در رسیدگی به وسیله امارات قضایی مشخص می گردند؛ چه بسیار پیش آمده که از نحوه سخن گفتن، لحن طرفین، پریدن رنگ چهره و یا اظهار عشق یا تنفر طرفین؛ قاضی به علم و یقین رسیده حکم صادر نموده است. عمده امارات قضایی که سرنوشت پرونده را رقم می زند مستلزم حضور مستقیم و مواجهه حضوری اصحاب دعوا در فضای حقیقی با قاضی است که در دادرسی الکترونیکی منتفی می باشد.

امیرالمومنین حضرت علی علیه السلام نیز در یکی از قضاوت های خود در دعوایی خانوادگی با استفاده از اماره قضایی حکم دعوا را مشخص نموده اند. امام در آنجا از عاطفه مادری برای تشخیص مادر واقعی بهره برده اند؛ چرا که مادر واقعی برای حفظ جان فرزندش حاضر است از خود بگذرد ولی فرزندش را زنده ببیند (مفید، ۱۴۱۳: ۲۰۵/۱).

نتیجه گیری

مواجهه مستقیم اصحاب دعوا و قاضی در دادرسی اسلامی صرفاً کارکردی طریقی دارد؛ لذا حضور فیزیکی اصحاب دعوا در دعاوی مدنی در قوانین موضوعه موضوعیت ندارد و از این رو می توان حضور آنلاین و برخط اصحاب دعوا را یکی دیگر از اقسام حضور در دادگاه دانست. در شرایط اضطراری همچون دوران شیوع بیماری های مسری و واگیر دار همچون ویروس منحوس کرونا که امکان استفاده از دادرسی حضوری فراهم نمی باشد و احتمال قوی مبنی بر مخاطرات جانی برای هر یک از اصحاب دعوا، قاضی و سایرین از جمله شهود وجود دارد تعطیلی و یا اطلاع بیش از حد معمول رسیدگی به دعوا، موجب اختلال نظام معیشتی و نظام جامعه می گردد؛ و به حکم اضطرار باید علاوه بر امور حسبی، حتی در امور ترافیعی نیز دادرسی

الکترونیک جایگزین فرایند دادرسی معمول گردد. مهم ترین چالشی که بر سر راه دادرسی الکترونیک وجود دارد این است که عمده امارات قضایی که سرنوشت پرونده را رقم می زند مستلزم حضور مستقیم و مواجهه حضوری اصحاب دعوا در فضای حقیقی با قاضی است که در دادرسی الکترونیکی منتفی می باشد. این چالش در حقیقت بازگشت به مبانی فقهی نداشته و راهکاری فقهی برای برونرفت از آن به نظر نمی رسد.

اقرار در دادرسی الکترونیک اگر از طریق برخط و ویدئو کنفرانس باشد می تواند اقرار در دادگاه محسوب شود، اما اگر بنحو مضبوط در پیام رسان ها و فایل ویدئویی یا صوتی باشد نه تنها نمی توان آن را اقرار در دادگاه محسوب نمود بلکه اساساً در برخی موارد نمیتوان آن را اقرار ولو خارج از دادگاه محسوب کرد؛ چراکه اقرار از ادله قطعیه می باشد و نمی توان آن را با ادله ظنیه اثبات نمود؛ هرچند ممکن است چنین مواردی را به عنوان اماره قضایی محسوب نمود. در دادرسی الکترونیک ممکن است اقرار طرفین دعوا در حالت مستی و جنون ادواری یا در اثر اکراه مادی یا معنوی (تهدید) باشد و اختلاف در خصوص هر یک از این دعاوی نیازمند اثبات و آوردن دلیل است و از اعتبار قاطع آن می کاهد؛ راهکار این چالش این است که در موارد اقرار قاطع دعوا، شخص مقرر در محیط های مخصوصی که از جانب دادگاه مشخص می شود، در داگستری نزدیک ترین محل به اقامتگاه خود در دادرسی الکترونیک حاضر شود. علاوه بر این، می توان برای برونرفت از چالش مزبور در دادرسی الکترونیک از اقرار کتبی نیز بهره گرفت. برخی از فقها معتقدند دلیلی بر عدم جواز احلاف در غیر از مجلس حکم وجود ندارد و این دیدگاه می تواند مبنای سوگند در دادرسی اسلامی قرار بگیرد؛ با توجه به حجیت علم قاضی به نظر می رسد حتی در صورتی که قائل به عدم جواز احلاف در غیر از مجلس قضا شویم آن چه در دادرسی اسلامی موضوعیت دارد اتیان سوگند در محضر قاضی است نه در محل ساختمان

دادگاه؛ لذا حتی اگر محل حضور شخصی که سوگند متوجه اوست را در دادرسی الکترونیکی حقیقتاً دادگاه ندانیم اشکالی وجود نخواهد داشت؛ چراکه آنچه در اتیان سوگند موضوعیت دارد اینست که در محضر قاضی باشد و در دادرسی الکترونیک در صورتی که از طریق ویدئو کنفرانس و برخط برگزار شود، این امر صادق است.

همچنین باید گفت از آنجایی که در دادرسی الکترونیک افراد دخیل در دادرسی در جلسه دادگاه حضور مجازی دارند، شهادت آنان را نیز می توان شهادت در محکمه محسوب کرد؛ حتی اگر قائل به حجیت شرعی شهادت الکترونیکی نباشیم مطابق دیدگاه برخی از فقها، در صورتی که شهادت شهود سایر شرایط حجیت شهادت را داشته باشد هرچند نزد قاضی اداء نشود دارای حجیت است. لذا در صورتی که با شهادت الکترونیکی برای قاضی اطمینان و علم شخصی حاصل شود دادگاه میتواند بر مبنای آن رأی را صادر نماید. علاوه بر این، با وجود پذیرش شهادت کتبی در فقه و حقوق امامیه، مشکلی برای شهادت شود در دادرسی الکترونیکی وجود نخواهد داشت بلکه شهود شهادت خود را علاوه بر ادای آن به صورت آنلاین به صورت مکتوب نیز برای دادگاه ارسال می نمایند. همچنین با توجه به عدم لزوم تفریق میان شهود در دادرسی اسلامی احتمال ارتباط شهود در دادرسی الکترونیک، خدشه ای بر اصل دادرسی وارد نخواهد ساخت.

منابع

- آخوند خراسانی، محمد کاظم (بی تا)، **کفایه الاصول**، ج ۱، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام لإحياء التراث.
- ابن ادریس حلی، محمد بن ادریس (۱۴۱۰ق)، **السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی**، ج ۲، چ ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- اردبیلی (مقدس)، أحمد بن محمد (بی تا)، **مجمع الفائده و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان**، ج ۹، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

- انصاری (شیخ)، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ق)، **القضاء و الشهادات**، ج ۱، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- تبریزی، میرزا جواد (بی تا)، **أسس القضاء و الشهادات**، ج ۱، قم: دفتر مؤلف.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۷)، **ترمینولوژی حقوق**، چ ۱۹، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- حسین زاده علیایی، زهرا؛ احمد احمدی (۱۳۹۷)، **دادرسی الکترونیک در حقوق ایران، مبانی، اهداف و ویژگی ها**، تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، ۳۵، ۱۱۷-۱۳۶.
- حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق)، **شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام**، ج ۳، چ ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حیاتی، علی عباس (۱۳۹۲)، **آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی کنونی**، چ ۳، تهران: میزان.
- خمینی (امام)، سید روح الله (بی تا)، **تحریر الوسیله**، ج ۲، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خوئی، سید ابوالقاسم (بی تا)، **القضاء و الشهادات**، ج ۱، بی جا: مؤسسه الخوئی الإسلامیه.
- زراعت، عباس (۱۳۸۸)، **ادله اثبات دعوا**، کاشان: قانون مدار.
- زرکلام، ستار (۱۳۹۱)، **دادرسی های الکترونیکی، ضرورت ها، الزامات و چالش ها**، آموزه های حقوق کیفری، ۳، ۱۲۹-۱۵۰.
- سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق)، **مهذب الاحکام فی بیان الحلال والحرام**، ج ۲۷، قم: المنار.
- صدر، سید رضا (بی تا)، **الاجتهاد و التقليد**، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- قمی (میرزای قمی)، ابوالقاسم (بی تا)، **جامع الشتات فی أجوبه السؤالات**، ج ۴، بی جا، بی نا.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۰)، **اثبات و دلیل اثبات**، ج ۱، چ ۷، تهران: میزان.
- کاشف الغطاء، شیخ محمدحسین (بی تا)، **تحریر المجله**، ج ۴، قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام.
- کریمی، عباس (۱۳۹۶)، **ادله اثبات دعوا**، چ ۶، تهران: میزان.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۰)، **قواعد فقه (بخش قضایی)**، چ ۵، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مدنی، سید جلال الدین (۱۳۸۵)، **ادله اثبات دعوا**، چ ۹، تهران: پایدار.

- مظفر، محمدرضا (۱۳۷۰)، **اصول الفقه**، ج ۱، چ ۴، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۵ق)، **فقه الامام جعفر الصادق (ع)**، ج ۵، چ ۲، قم: مؤسسه السبطين العالمیه.
- مفید(شیخ)، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، **الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد**، ج ۱، قم: کنگره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۹)، شهادت الکترونیکی و غیر حضوری. سایت اینترنتی به نشانی: <https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=598&mid=266147>
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۹)، عدم اعتبار شهادت کتبی. سایت اینترنتی به نشانی: <https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=598&mid=265784>
- مهرافشان، علیرضا (۱۳۹۰)، **دادرسی مجازی مفهومی نوین در عدالت قضایی**، فقه و حقوق اسلامی، ۵، ۱۱۹-۱۴۶.
- نجفی(صاحب جواهر)، محمدحسن (۱۳۶۲)، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**، ج ۳۵، چ ۷، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۹)، حضور شاهد نزد قاضی. سایت اینترنتی به نشانی: <https://www.hashemishahroudi.org/fa/questions/349>

